

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ

Πρόταση έρμηνείας

Στὸ μέτρο πού ἡ έρευνα ἔχει ἀναγνωρίσει τὴν πολιτικὴ διάσταση τῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ, ἡ πολιτικότητά αὐτὴ ἔχει κυρίως συνδεθεῖ μὲ τὴν φροντίδα του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὸν καημὸ του γιὰ ἐθνικὴ ἐλευθερία χωρὶς ὅμως νὰ ἀναλυθοῦν συστηματικὰ οἱ ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις τῶν πολιτειακῶν ἀπόψεων καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν πού συγκεκριμενοποιοῦσαν τὶς προσδοκίες του¹.

Χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ σημασία συναφῶν προσεγγίσεων στὴν παλαιότερη κοραϊκὴ έρευνα², ἡ πρόταση πού ἀκολουθεῖ θὰ ἐπιχειρήσει

1. Βλ. π.χ. Δ. Φερειανοῦ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμ. Α', Τεργέστη 1889, σ. 304 κ.έ. καὶ τόμ. Γ', Τεργέστη 1890, σ. 4 κ.έ. καὶ ἰδίως σ. 35 κ.έ., πού σημειώνει χαρακτηριστικὰ : «Πᾶσαι αἱ ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ ἀποβλέπουν πρὸς τὴν πολιτικὴν, ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν παρασκευὴν καὶ στοιχεῖωσιν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος». Ἡ ἴδια προσέγγιση πρυτανεύει καὶ τὶς μεταγενέστερες συνθετικὲς ἀπόπειρες τῶν Stephen Chaconas, *Adamantios Korais : A Study in Greek Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1942 καὶ Ἀπόστολος Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1964.

2. Βλ. ἰδίως Γ. Φιλάρετου, «Εἰσαγωγή», στὴν ἔκδοση τοῦ έργου τοῦ Α. Κοραῆ, *Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ἐπιμ. Θ. Μ. Βολίδη, Ἀθήνα 1933, σ. ιε'-λβ', Στ. Παπαφράγκου, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ δικαίου καὶ δικαιοσύνης», καὶ Μ. Βολονάκη, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς πολιτικὸς» στὴ συλλογὴ *Ἡ ἑκατονταετηρίδα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Λόγοι ἐκφωνηθέντες καὶ πεπραγμένα τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἑορτασμοῦ*, Ἀθήνα 1935, σ. 107-123 καὶ 124-139 ἀντίστοιχα. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὡστόσο ἡ ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν Θ. Κοκαλιάδη - Γ. Μουτάφη, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ πολιτείας καὶ δικαίου*, Χίος 1935, μὲ βάση τὴν ὁποία μποροῦν νὰ τεκμηριωθοῦν οἱ φιλελεύθερες ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ, καὶ τὸ ὠραῖο δοκίμιό τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραῆ», *Ἐποχές*, ἀρ. 6 (Ὀκτώβριος 1963) σ. 79-90.

νά εισαγάγει μερικὲς ἀναλυτικὲς διακρίσεις στὴ διερεύνηση τῶν πολιτειακῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραῆ, γιὰ νὰ κάμει σαφέστερη, μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, τὴ γενικότερη ἰδεολογικὴ του τοποθέτηση στὶς διαμάχες γύρω ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς του ζωῆς. Στὶς διαμάχες αὐτὲς ὁ Κοραῆς ἔφερε τὴν ὀπτική ἐνὸς ρεύματος τῆς σύγχρονῆς του εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης, ἐκφράζοντας τὶς ἐπιλογὲς ὅπου κατέληξε ἀποτιμώντας κοσμοϊστορικὰ πολιτικὰ φαινόμενα, ὅπως τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὴ Ναπολεόντεια αὐτοκρατορία καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Κοραῆ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς θέσεις αὐτὲς θὰ μποροῦσε νὰ καθορίσει μὲ ἀκρίβεια τὸ στίγμα τῆς πολιτικῆς του σκέψης στὸ φάσμα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς παράδοσης. Συγχρόνως ἡ ἀνάλυση θὰ πρόσφερε ἓνα μέτρο ἀξιολόγησης τῆς μετακενωτικῆς του προσπάθειας ἀναφορικὰ πρὸς τὸ συγκεκριμένο χῶρο τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς σκέψης, πού ἡ παραδοσιακὴ ιστοριοφιλογικὴ μέθοδος ἢ καὶ ἡ κάποια ἐνδεχόμενη νομικιστικὴ θεώρηση δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προσεγγίσει ἀποτελεσματικὰ.

Θεωρημένη μὲ τὸ πρίσμα τῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς θεωρίας, ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ παρουσιάζει ἀξιομνημόνευτη συνέχεια καὶ συνέπεια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν στοχαστικῶν του παρατηρήσεων γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὡς τὰ σχόλιά του στὸ προσωρινὸ πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς ἀντικαποδιστριακοὺς διαλόγους. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ συνέχεια μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ εὐκρινέστερα μὲ τὴ διάκριση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ σὲ ἐξελικτικὲς φάσεις τῆς σταδιακῆς οἰκοδόμησής του πολιτειακοῦ του ὁράματος. Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς του σκέψης, φάσεις θεωρητικῆς ὀρίμανσης, ἰδεολογικῆς ἀποσαφήνισης καὶ πολιτικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ, μποροῦν νὰ ὀριοθετηθοῦν σχετικὰ εὐκολα σὲ συνάρτηση μὲ δύο κρίσιμες ρήξεις, πού ἐντυπωσιάζουν τὸν μελετητὴ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς φαίνεται νὰ διασποῦν τὴν συνοχὴ τῆς σκέψης του. Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν πέντε φάσεις στὴν ἐξέλιξη τοῦ κοραϊκοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ : τρεῖς κύριες φάσεις τῆς προοδευτικῆς ἀποσαφήνισης τῶν πολιτειακῶν του ἀπόψεων, μὲ ὀριακὲς τομὲς τὶς περιόδους ἐκδήλωσης τῶν δύο ρηγμάτων στὴ θεωρητικὴ συνοχὴ τῆς πολιτικῆς του θεωρίας. Ἡ διαπίστωση τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῶν διακυμάνσεων στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ εἶναι θεωρητικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπειδὴ ἐπιτρέπει νὰ συνδεθεῖ ἡ ἐξελικτικὴ ἀποκρυστάλλωση τῶν ἀπόψεων του μὲ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν νεοτέρων χρόνων, τὸ διάλογο φιλελευθερισμοῦ καὶ ριζοσπαστισμοῦ.

Πρώτη φάση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ προβληματισμός του γύρω ἀπὸ τὰ διλήμματα πού ἔθετε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ ἀλληλογραφία του τῆς δεκαετίας τοῦ 1790 καταγράφει τὶς στάσεις καὶ ἀντιδράσεις του ἀπέναντι στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση³, ἰδίως ἀναφορικὰ πρὸς τὴν κορύφωση τῆς ἐπαναστατικῆς ἔξαρσης, μὲ τὴν ἀπόπειρα δημιουργίας τῆς «δημοκρατίας τῆς ἀρετῆς».

Ἀποτέλεσμα τῆς ζύμωσής του στὸν ἀναβρασμὸ τῆς Ἐπανάστασης ὑπῆρξε ἡ ἀποσαφήνιση τῆς χαρακτηριστικὰ φιλελεύθερης στάσης του καὶ ἡ συνειδητὴ διαφοροποίησή του ἀπὸ τὶς ἐπιλογές τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῶν Ἰακωβίνων. Γιὰ τὸν Κοραῆ, ὁ Ἰακωβινισμὸς ἀντιπροσώπευε τὴν ἀκρότητα τῆς ὑπερβολῆς, στὴν ὁποία ἐνυπῆρχε ὁ κίνδυνος μιᾶς χαρακτηριστικὰ μοντέρνας τυραννίας. Στούς ὄπαδούς του Ἰακωβινισμοῦ ἔβλεπε τοὺς κόλακες τῆς ἐλευθερίας καὶ τοὺς ζηλωτὲς πού ὑπονόμευαν μὲ τὶς ὑπερβολές τους τὶς οὐσιαστικὲς κατακτήσεις τῆς Ἐπανάστασης στὸ χῶρο τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῆς ἀπομυθοποίησης τῆς παραδοσιακῆς ἀπολυταρχίας⁴. Θεωρητικοὶ πόλοι τῆς πολιτικῆς του σκέψης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ Montesquieu⁵ καὶ ὁ Condorcet⁶, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τοῦ προσανατολισμοῦ του πρὸς τὸν πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ριζοσπαστισμὸ τοῦ Ἰακωβινισμοῦ. Ἡ φιλελεύθερη κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Κοραῆς στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση περιεῖχε σὲ πολλὰ σημεῖα στοιχεῖα παρεμφερῆ πρὸς τὶς ἀνάλογες μεταγενέστερες θέσεις τοῦ Benjamin Constant⁷. Ὁ κλασικισμὸς

3. Ἀδαμαντίου Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία, Α' : 1774-1798*, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., Ἀθῆνα 1964, σ. 111 κ.έ. Ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μελετητές του καὶ οἱ σχετικὲς ἐπιστολές του στὸν Πρωτοψάλτη τῆς Σμύρνης Δημήτριο Λῶτο μεταφράστηκαν στὰ γαλλικὰ σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, παρὰ τὴν παρέλευση ἑνὸς αἰῶνα ἀπὸ τὸ 1789, συνεχιζόταν ἀκόμη ἡ πολιτικὴ συζήτηση πού προκάλεσε ἡ μεγάλη ἐπανάσταση. Βλ. *Lettres de Coray au protopsalte de Smyrne Dimitrios Lotos sur les événements de la Révolution française 1782-1793*, μετάφρ. Le marquis de Queux de Saint Hilaire, Παρίσι 1880, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, τόμ. Β', Παρίσι 1881, σ. 138, 192.

4. Οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις παρουσιάζονται στὴν ἐργασία μου *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University 1978, σ. 233 κ.έ.

5. Βλ. *Ἀλληλογραφία, Α'*, σ. 279 : «ὁ πρῶτιστος πολιτικὸς τῶν Γάλλων, ὁ Μοντέσκιο».

6. *Ο.π.*, σ. 267 : «Ὁ Κονδορκέτιος, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους λογίους τοῦ Παρισίου» καὶ σ. 282 : «ὁ Κονδορκέτιος, ἓνας ἀπὸ τοὺς σημερινούς πρῶτους φιλόσοφος τῆς Γαλλίας καὶ θερμὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος». Βλ. καὶ σ. 307.

7. Βλ. Dominique Bagge, *Les idées politiques en France sous la Re-*

ὡστόσο τοῦ Κοραῆ κράτησε ἀνοιχτὴ τὴν πρόσβασή του πρὸς τὸν πολιτικὸ οὐμανισμό⁸, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ φιλελεύθερος πολιτικός του στοχασμὸς νὰ λειτουργεῖ ὡς παράγοντας ἐξισορρόπησης καὶ ἀμβλυνσης, ποὺ προσάρμοζε τὶς ἀξίες τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ στὰ δεδομένα τῆς νεότερης ἀστικῆς κοινωνίας⁹. Ἡ κριτικὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἀποτέλεσε τὴ βάση τῆς μεταγενέστερης πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ. Ἡ συνοχὴ τῆς μεταγενέστερης σκέψης του καὶ οἱ ἐπιλογές του σὲ συγκεκριμένα πολιτειακὰ ζητήματα μποροῦν πάντα νὰ ἀναχθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν σὲ συνάρτηση πρὸς τὶς ἀποκρυσταλλώσεις τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τοῦ πολιτικοῦ του προβληματισμοῦ.

Τὴ φάση αὐτὴ διαδέχθηκε ἡ πρώτη ρήξη στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὰ χρόνια 1798-1802 ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας ὡς τὴν ἐκδοση τοῦ Beccaria. Περιεχόμενό της ὑπῆρξε ἡ παροδικὴ ἐρωτοτροπία τοῦ Κοραῆ μὲ τὶς ἰδέες τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Προϋπόθεση τῆς διαφοροποίησης τῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ πρὸς ριζοσπαστικότερες πολιτικὲς θέσεις κατὰ τὴ φάση αὐτὴ, ἦταν ὁ γενικότερος ἀναβρασμὸς ποὺ προκάλεσε στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἡ προσέγγιση τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, μὲ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν κατάληψη τῆς Ἑπτανήσου¹⁰. Ἡ ἐντύπωση γιὰ ἐπικείμενη κατάρ-

stauration, Παρίσι 1952 καὶ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 32 κ.έ. καὶ Roger Soltau, *French Political Thought in the 19th Century*, Νέα Ὑόρκη χ.χ., σ. 38-42.

8. Ὁ ὅρος διευκρινίζεται ἀναλυτικὰ καὶ ἱστορικὰ στὴ μελέτη μου «Πολιτικὸς οὐμανισμὸς καὶ Διαφωτισμὸς: Συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῆς ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Montesquieu», *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ*, Ἀθήνα 1982, σ. 291-304.

9. Ἔτσι δὲν ἀκολουθεῖ τὸν Benjamin Constant στὴν ἀπόλυτη ἀντιδιαστολὴ τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιεχομένου τῆς ἐλευθερίας στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νεότερη πρακτικὴ ἀντίστοιχα. Πβ. Benjamin Constant, *Oeuvres politiques*, ἐπιμ. Charles Louandre, Παρίσι 1874, σ. 258-285.

10. Οἱ προσδοκίες τοῦ Κοραῆ ἐκφράζονται ἰδίως στὰ φυλλάδια Ἔσση πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν, 1800 καὶ Σάλπισμα πολεμιστήριον, 1801. Διατηροῦνται ὡς τὸ διάλογο Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας δταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος, Βενετία 1805. Βλ. ἀκόμη Φ. Ἡλιοῦ, Ἄνεκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ», Ἔρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆ, Ἀθήνα 1965, σ. 77-78. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ πλαισίωση τῶν προσδοκιῶν τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη βλ. τὴν Φ. Ἡλιοῦ, Ἔσση πολεμιστήριον. Ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Κοραῆ, Ἀθήνα 1982, σ. 25 κ.έ.

ρευση τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια ὄξυνε τὴ ριζικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ γενικότερα τῆς συντηρητικῆς ἡγεσίας καὶ τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν νέων δράματων, ποὺ κορυφώνονταν στὸ ἀνατρεπτικὸ δράμα τῆς ἐλευθερίας. Καρπὸς τῆς διαμάχης ἀναφορικὰ πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ ὑπῆρξε ἡ ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἀπόψεών του¹¹, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴ μετατόπιση τῶν θεωρητικῶν του ἐνδιαφερόντων ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν τοῦ Montesquieu στὴ ριζικὴ κοινωνικὴ κριτικὴ τοῦ Rousseau. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀκριβῶς ἐκδηλώνεται ἡ πρόθεση τοῦ Κοραῆ νὰ μεταφράσει τὸ *Κοινωνικὸ Συμβόλαιον* τοῦ Rousseau¹², παρὰ τὴν ὁμολογημένη ἀπέχθεια τοῦ Χιώτη σοφοῦ πρὸς τὸ ρουσσωικῆς ἔμπνευσης Ἰακωβινικὸ πρότυπο. Ἐνδεικτικὴ τῶν προσανατολισμῶν καὶ τῶν προθέσεων τοῦ Κοραῆ σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐξελίξεως του ἦταν καὶ ἡ ψυχολογικὴ σύνδεσή του μὲ τὴν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συνεχιστῶν του¹³, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν παραφύαδα τοῦ ἐπαναστατικοῦ Ἰακωβινισμοῦ στὴν κοινωνία τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Τὸ ἀποκορύφωμα καὶ συνάμα ἡ κατάληξις τῆς φάσης αὐτῆς τῆς πολιτικῆς σκέψεως τοῦ Κοραῆ ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Beccaria *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποινῶν* (1802). Στὰ ἐκτεταμένα σχόλια στὸ ἔργο τοῦ Beccaria ὁ Κοραῆς προβάλλει τὸ πολιτικὸ του δράμα, ποὺ στὴν οὐσία ἀναιρεῖ τὴ φιλελεύθερη ἀτομικιστικὴ πρόθεση τοῦ ἔργου ποὺ σχολιάζει. Τὸ ἰδεῶδες ποὺ σκιαγραφεῖ ὁ Κοραῆς στὶς σημειώσεις του εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία —καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ὡς φορέας τῆς— ἦταν σαφῶς διαφοροποιημένη. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐνεργὰ πολιτικοποιημένου ἠθικοῦ πολίτη, ποὺ ἀπεκδύεται τὸν ἰδιωτικὸ του ἑαυτὸ καὶ δρᾷ κυριαρχικὰ μὲ βᾶση τὶς ἐπιταγές

11. Ἡ τροπὴ αὐτὴ ἐπισημαίνεται πρὸς εὐστοχα ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς παρὰ τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Κοραῆ. Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθῆνα 1976, σ. 45-46, 90, 94-95.

12. Βλ. *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποινῶν πολιτικῶς θεωρουμένων σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου*, μετάφρ. Δ. Κοραῆ, Παρίσι 1802, σ. 210: «Πολιτικὸν συνάλλαγμα ἐπέγραψεν ὁ περίφημος Ρουσσῶς ἐν ἀπὸ τὰ συγγράμματά του, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ γενέθλια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, καὶ τὸ ὁποῖον, καθὼς καὶ ἄλλα τινὰ τοῦ φιλοσόφου τούτου συγγράμματα ἴσως θέλω μεταφράσει, ὅπταν εὐκαιρήσω». Βλ. ἐπίσης σ. 282-283.

13. Βλ. *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, 1798, σ. IV-V.

τῆς δημοσιοποίησης κάθε πτυχῆς τοῦ συλλογικοῦ βίου. Αὐτὸ ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἰδεῶδες τῶν Ἰακωβίνων, ποὺ εἶχε προκαλέσει σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις στὸν Κοραΐ, σὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Κάτω ἀπὸ τὶς συγκυρίες ὡστόσο τοῦ ἐπαναστατικοῦ γίνεσθαι ὁ Κοραΐ φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει στὶς πιὸ προωθημένες ἐπιλογές τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ δυνατότητες πολιτικῆς λειτουργικότητος, ποὺ ἡ κοινωνιολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶχε ἀποκλείσει. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πράξης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ θεωρία ἐξηγοῦν τὴν διαφοροποίηση ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ σύντομη αὐτὴ ρήξη στὴν ἐξέλιξη τῆς φιλελεύθερης σκέψης τοῦ Κοραΐ.

Ἡ ἐπάνοδος στὴ φιλελεύθερη προβληματικὴ γίνεται μὲ θαυμαστὴ στερεότητα στὶς σελίδες τοῦ *Mémoire* τοῦ 1803, ποὺ ἐγκαινιάζει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ κλασικὴ φάση τῆς σκέψης τοῦ Κοραΐ. Ἡ σημασία τοῦ *Mémoire* ὡς κειμένου πολιτικῆς κοινωνιολογίας δὲν ἔχει, φοβοῦμαι, ἀναγνωριστεῖ, ὅπως θὰ ἄρμοζε στὸ σημαντικό αὐτὸ κείμενο¹⁴. Πέρα ἀπὸ τὶς προπαγανδιστικὰς πρὸς τοὺς ξένους, τὶς διδακτικὰς πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς καὶ τὶς ἀντιρρητικὰς πρὸς τοὺς κατηγοροῦς τοῦ γένους προθέσεις τοῦ Κοραΐ, τὸ *Mémoire* παρουσιάζει προγραμματικὰ τὶς προϋποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νεότερου φιλελεύθερου κράτους. Πρόκειται γιὰ τὸ κράτος τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἀτομικῆς προσπάθειας καὶ τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν, ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελευθερισμὸς εἶχε διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτεύματος ἀπὸ τὸν Montesquieu¹⁵. Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ βρί-

14. Βλ. ὡστόσο τὶς δευδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Ὑόρκη 1970, σ. 37 κ.έ. καὶ τὴν θεωρητικὴν ἀνάλυση ποὺ ἐπιχειρεῖται στὴν ἐργασία μου *Tradition, Enlightenment and Revolution*, σ. 414-421.

15. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πλευρὰ τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσει ἡ φιλελεύθερη ἐπιερμηνεία του ἀπὸ τοὺς Ἰδεολόγους, ὥστε νὰ ἀναιρεθοῦν οἱ ριζοσπαστικὰς χρήσεις τῆς σκέψης του ἀπὸ τοὺς Ἰακωβίνους κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Τὴν πρόθεση αὐτὴ εἶχαν τὰ σχόλια τόσο τοῦ Condorcet ὅσο καὶ τοῦ Destutt de Tracy στὸ ἔργο τοῦ Montesquieu. Βλ. Emmet Kennedy, *A Philosopher in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the Origins of Ideology*, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 167-183. Ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τῆς σκέψης τοῦ Montesquieu ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν Thomas Pangle, *Montesquieu's Philosophy of Liberalism*, Σικάγο 1973, σ. 107 κ.έ., 200 κ.έ., ἐνῶ οἱ ἐπαναστατικὰς χρήσεις τῆς σκέψης του, ποὺ προκάλεσαν τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἰδεολόγων, παρουσιάζονται τώρα ἀπὸ τὸν Norman Hampson, *Will and Circumstance: Montesquieu, Rousseau and the French Revolution*, Λονδίνο 1983.

σκεται στο βάθος τῶν σκέψεων τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ δυναμικὴ τῆς κοινωνίας, τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ σαφήνεια τῆς φιλελεύθερης ἐξισορρόπησης ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σκέψη του στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητάς του, φαίνεται στὸν οὐσιαστικὸ παραμερισμὸ τῆς ἐνασχόλησης μὲ ἄμεσα πολιτειακὰ προβλήματα καὶ μὲ λεπτομέρειες θεσμικῶν ρυθμίσεων. Σοβαρότερη φροντίδα του γίνεται ἢ διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων, κοινωνικῶν καὶ ἰδίως παιδευτικῶν, ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κράτους ποὺ ὀραματίζεται. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν βρίσκεται ἢ χαρακτηριστικὴ φιλελεύθερη δυσπιστία στὶς δυνατότητες τῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν θεσμῶν, ἐκεῖ ὅπου λείπουν οἱ κοινωνικὲς καὶ ψυχολογικὲς βάσεις τῆς ἀμβλυνσης τῶν ἀντιθέσεων, ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ λειτουργία τοῦ κράτους τῆς ἐλευθερίας. Στὴ στάση αὐτὴ τοῦ Κοραῆ συμπυκνώνεται ἢ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἔμφαση τοῦ ριζοσπαστισμοῦ στὴν προτεραιότητα τῶν ἄμεσα πολιτικῶν λύσεων καὶ πολιτειακῶν ρυθμίσεων. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τίς προϋποθέσεις τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν μεταβάλλει τὸ πολιτειακὸ ζήτημα σὲ πρόβλημα στὴν οὐσία πολιτισμικό. Αὐτὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης διαπίστωση τοῦ Κοραῆ στὸ *Mémoire*. Στὸ ἐξῆς ἡ σκέψη του σφραγίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη προβληματικὴ τῆς θεωρίας τῆς Ἰδεολογίας, ποὺ συστηματοποιεῖ τὰ ὄραματα τοῦ Condorcet καὶ δοκιμάζει νὰ μεταβάλλει τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας σὲ τεχνοκρατικὰ διαγνώσιμη κοινωνικὴ μηχανικὴ. Ὁ οὐμανισμὸς τοῦ Κοραῆ καὶ στὴ φάση αὐτὴ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ περιστείλει τὰ ἐνδεχόμενα τῶν ὑπερβολῶν ποὺ ἐνυπῆρχαν στὴ θεώρηση τῆς Ἰδεολογίας· τὸν ἔστρεψε ἔτσι πρὸς τὴν ὠφελιμιστικὴ στράτευση τῆς κλασικῆς παιδείας καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν στόχων ἐκείνων τῆς πολιτισμικῆς ἀναμόρφωσης, ποὺ θὰ ἔκαναν δυνατὴ τὴν τελικὴ πολιτικὴ λύση, σύμφωνα μὲ τὰ φιλελεύθερα πρότυπα. Ἐτσι τὸ *Mémoire* ἐγκαινιάζει τὴ γόνιμη ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς φιλολογικῆς καὶ γλωσσικῆς ἔρευνας, ποὺ ὁ Κοραῆς συνδέει μὲ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης.

Πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς μακρᾶς καὶ γόνιμης περιόδου (ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ τρίτη φάση τῆς πολιτικῆς του σκέψης), ἡ ἔντονη διαμάχη γύρω ἀκριβῶς ἀπὸ τίς κοινωνικὲς καὶ παιδευτικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐθνικῆς ἀνασυγκρότησης, ὀδήγησε τὸν Κοραῆ σὲ ἐμπλοκὲς ποὺ θὰ προκαλοῦσαν μιά νέα ριζοσπαστικὴ ρήξη στὶς πολιτικὲς του ἀπόψεις. Στὸ πλαίσιο τῆς πολὺπλευρῆς κοινωνικῆς κρίσης κατὰ τὴν τριετία πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Κοραῆς, ὡς ἡ κορυ-

φαία μορφή τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, βρέθηκε στοῦ ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης. Τὸ γεγονός αὐτὸ συνετέλεσε στὴν παραγωγή κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ὀξύτερης κοινωνικῆς του κριτικῆς σὲ κείμενα ὅπως ἡ *Συμβουλή τριῶν Ἐπισκόπων* (1820).

Ἡ ριζικὴ κοινωνικὴ κριτικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου ξανασύνδεσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά τὸν Κοραῆ μὲ τὴν παράδοση τοῦ νεοελληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν εἶχε ἀπομακρύνει ἡ χαρακτηριστικὴ φιλελεύθερη πεποιθὴση γιὰ τὴν ἀνάγκη τακτικῶν συμμαχιῶν καὶ ἐξισοροπήσεων στὴν προώθηση τῆς ὑπόθεσης τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ τοῦ Κοραῆ δὲν συνιστοῦσε ἰδιαίτερα ρηξικέλευθη ἐκδήλωση τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μετὰ τίς συμβολές τῶν ἀνώνυμων συγγραφέων τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου*, τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, τοῦ *Λιβέλλου τῶν Ἀρχιερέων*, τῶν *Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος*. Μαρτυροῦσε ὥστόσο τίς ἐπιπτώσεις τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων στὴν πολιτικὴ σκέψη ὅπως καὶ τίς διαφοροποιήσεις, πού οἱ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πράξης ἐπέβαλλαν στὴ θεωρητικὴ ἐνατένιση τῶν πραγμάτων. Εἶχε ἐξάλλου δύο σημαντικὲς συνέπειες. Πρῶτο, συσπείρωσε γύρω στὸν Κοραῆ τὴ γενιὰ τῶν νεότερων ριζοσπαστῶν τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁶, σὲ τρόπο ὥστε οἱ πιὸ προωθημένες ἀπόψεις πάνω στοῦ ἑλληνικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸν κοραϊσμό καὶ νὰ ἀποτελέσουν ἀντίστοιχα στόχους τῶν ἐχθρῶν του. Ἔτσι ὁ κλασικὸς φιλελεύθερος Κοραῆς ἐμφανίστηκε ὄχι μόνον ὡς ἐμπνευστὴς τοῦ κύκλου τῶν τολμηρῶν νέων πού ἐκφράστηκαν μὲ τὸ περιοδικὸ *Μέλισσα*, ἀλλὰ καὶ ὡς γενάρχης τῆς χαμένης γιὰ τὴν ἔρευνα ὁμάδας τῶν Ἑλλήνων ὁπαδῶν τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν.

Δεύτερο, ἡ ριζοσπαστικοποίηση τῆς κοινωνικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ τίς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ἀπέτέλεσε τὴν προϋπόθεση τῆς πολι-

16. Ἀπὸ τοὺς κόλπους αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἐμφανίστηκαν τελικὰ οἱ πρῶτες ἐλληνικὲς μεταφράσεις τοῦ Rousseau. Βλ. Ἰωάννου Ἰακώβου *Ρουσσώ τοῦ ἐκ Γενεύης, Λόγος περὶ ἀρχῆς καὶ βάσεως τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, μετάφρ. Σπ. Βαλέτα, Παρίσι 1818 καὶ τὴν βιβλιοκρισία στοῦ π. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, Θ', 15 Μαρτίου 1819, σ. 213-218. Ἐπίσης *Περὶ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης ἢ ἀρχαί τοῦ πολιτικοῦ δικαίου*. *Σύγγραμμα τοῦ φιλοσόφου I. I. Ρουσσώ*, μετάφρ. Γρ. Ζαλόκη, Παρίσι 1828. Βλ. ἐπίσης *Μέλισσα*, Α' (1819) σ. 187 καὶ Γ' (1821) σ. 332. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Rousseau στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς δίνονται ἀπὸ τὴν Ρωζάνη Ἀργυροπούλου, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ. 11 (1974) σ. 197-216.

τικῆς θεώρησης τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος, ὅπως τὸ ἔθεσε μὲ καταλυτικὴ ἀμεσότητα ἢ ἔθνεγερσία, ποῦ ὁ ἴδιος θεωροῦσε τόσο ἀκαιρῆ. Καρπὸς τῶν θεωρήσεων αὐτῶν εἶναι τὰ προλεγόμενα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κοραῆς ἐπεζήτησε νὰ γαλουχήσει τοὺς μαχητὲς τῆς ἐλευθερίας μὲ τὶς ἀρχές τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴ φάση αὐτὴ ὁ Κοραῆς γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στρέφεται στὸν Rousseau¹⁷.

Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ τῆς τελευταίας προεπαναστατικῆς τριετίας καὶ οἱ πολιτικὲς παραινέσεις τῶν δύο πρώτων χρόνων τῆς Ἐπανάστασης συνθέτουν τὴ νέα τομὴ στὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ, ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν τέταρτη φάση τῆς πολιτικῆς του θεωρίας. Τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον τῆς φάσης αὐτῆς ἔγκειται στὸ χαρακτηριστικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονογραφεῖ τὴ σύζευξη τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς—καὶ μάλιστα τῆς ἀντικληρικαλικῆς της διάστασης— μὲ τὸν πολιτικὸ οὐμανισμό, ὅπως καὶ τὴν ιδεολογικὴ λειτουργικότητα τῆς ἐννοιολογικῶν κατασκευῶν καὶ προτύπων τοῦ τελευταίου γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ πράξη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ στροφὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὰ πρότυπα τοῦ ριζοσπαστικοῦ οὐμανισμοῦ, ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ κάπως ὀψιμη καὶ ἀναχρονιστικὴ μετὰ τὶς ἐπικρίσεις τῶν Ἰδεολόγων καὶ τὴν καταλυτικὴ κριτικὴ τοῦ Constant γιὰ ὀλόκληρη τὴν παράδοση.

Οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες ὁμῶς τῆς ὀργάνωσης τοῦ νέου κράτους, ποῦ ἀνέκυπταν στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ ἀπαιτοῦσαν συγκεκριμένες λύσεις στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων καὶ ὄχι γενικὲς ἀναγωγὲς στὴ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς, ὀδήγησαν τὸν Κοραῆ σὲ μιὰ ἐπάνοδο στὰ κλασικὰ φιλελεύθερα πρότυπα στὴν τελευταία φάση τῆς πολιτικῆς του σκέψης¹⁸. Ἐρέθισμα γιὰ τὴ νέα ἐξισορρόπηση ὑπῆρξε ἡ σύνταξη τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁ σχολιασμὸς τοῦ Κοραῆ στὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος συμπυκνώνει ἀνάγλυφα τὴν τελικὴ ὀλοκλήρωση τῆς πολιτικῆς του σκέψης, ποῦ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸν ἐστιασμὸ της σὲ

17. Ἀριστοτέλους *Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Α. Κοραῆ, Παρίσι 1821, σ. κη', 4η' - 4θ', 225.

18. Ὁ φιλελεύθερος ἐπαναπροσανατολισμὸς τῆς σκέψης του κατοπτρίζεται στὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Pierre-Claude-François Daunou, *Essai sur les garanties individuelles*, ποῦ κυκλοφόρησε σὲ μετάφραση Φ. Φουρνάρῃ ὡς *Δοκίμιον περὶ τῶν προσωπικῶν ἀσφαλειῶν*, Παρίσι 1825. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Στὴν τροχιά τῶν Ἰδεολόγων. Κοραῆς-Daunou-Φουρνάρῃς», *Χιακὰ Χρονικά*, Ι' (1978) σ. 36-68.

συγκεκριμένα πολιτικά αἰτήματα καὶ ἀνάγκες. Ὁ νομοθετημένος πολιτικός λόγος τοῦ πολιτεύματος προσφέρει τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴ διατύπωση τῆς κοραϊκῆς θεωρίας τοῦ φιλελεύθερου κράτους¹⁹. Ἔτσι μὲ τὶς *Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* κλείνει ἡ καμπύλη τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ, ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸ σχολιασμὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τρεῖς δεκαετίες ἑνωρίτερα. Ἀμετακίνητος ἄξονας παρέμεινε ἡ λατρεία τῆς ἐλευθερίας, ποὺ διεκήρυξε ὁ Κοραῆς στὶς ἐπιστολὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1790 καὶ βρῆκε τὴν τελικὴ συγκεκριμένοποίησή της στὶς θεσμικὲς ρυθμίσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ νέου κράτους, ποὺ πρότεινε στὶς *Σημειώσεις*. Ἀπὸ ἰδεῶδες πολιτικῆς ἠθικῆς ἢ Ἐλευθερία καταλήγει σὲ αἶτημα νομοθετικῆς ρύθμισης. Οἱ νέες ἐπιταγὲς ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ γίνουν κατανοητὲς καὶ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς τελευταίας σύγκρισης. Ἄν στὶς προηγούμενες φάσεις τῆς πολιτικῆς του σκέψης οἱ ἀναφορὲς στὸν Montesquieu, τὸν Rousseau, τὸν Condorcet, τὸν Constant καὶ τοὺς Ἰδεολόγους μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ἐντοπίσουμε τὸ στίγμα τοῦ πολιτικοῦ του προσανατολισμοῦ, στὴν τελευταία αὐτὴ φάση ἡ σύγκριση ποὺ ἐπιβάλλεται εἶναι μὲ τὸν Jeremy Bentham. Στὸ σχολιασμὸ τοῦ συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ συναντᾶται μὲ ἐκείνην τοῦ Bentham, ποὺ ἐπίσης σχολίασε τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ πολίτευμα²⁰. Ἡ διασταύρωση αὐτὴ ὅμως γίνεται σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ σκέψη τοῦ Bentham ἔχει μπεῖ σὲ στάδιο προοδευτικοῦ ἐνστερνισμοῦ προωθημένων δημοκρατικῶν αἰτημάτων, ποὺ τὸν ὀδηγοῦσαν πέρα ἀπὸ τὸν ποδηγετημένον ὠφελιμιστικὸν φιλελευθερισμὸ τῆς προγενέστερης σκέψης του, ποὺ εἶχε θαυμάσει ὁ Κοραῆς. Ἀντίθετα ἡ σκέψη τοῦ Κοραῆ ὑπὸ τὶς ἰδεολογικὲς πιέσεις τοῦ κλίματος τῆς γαλλικῆς παλινόρθωσης βρίσκει σὲ ἀναδίπλωση σὲ σχέση μὲ τὶς προωθημένες θέσεις τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου. Ἄνοιχτό αἶτημα τῆς νεοελληνικῆς ἔρευνας παραμένει ἡ ἀνατομία τῆς ἀναδίπλωσης αὐτῆς μέσῳ τῆς ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν *Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*. Τὸ ἐγχείρημα ἀπαιτεῖ συστηματικὲς συγκριτικὲς προσεγγίσεις ποὺ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς. Παρὰ τὴν ὅποια ἀναδίπλωση ὥστόσο, ποὺ ἐπέβαλε ἡ διαλεκτικὴ τῆς θεωρητικῆς ὀλοκλή-

19. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐλπίζω νὰ ἐπανεέλθω ἀναλυτικότερα σὲ μελέτη μου ποὺ βρίσκεται ὑπὸ συγγραφῆς.

20. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μου «Κοραῆς καὶ Bentham», στὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Κοραῆς καὶ Χίος*, Ἀπρίλιος 1983, ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸ Ὁμήρειο Πνευματικὸν Κέντρο Χίου. Βλ. ἐπίσης Jeremy Bentham, *Constitutional Code*, τόμ. I, ἔκδ. F. Rosen καὶ J. H. Burns, Ὁξφόρδη 1983, σ. xvi-xxxii.

ρωσης και τῶν πολιτικῶν δρωμένων μέσα στὸν πυρετὸ τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας, οἱ νεότεροι θαυμαστὲς τοῦ Κοραῖ δὲν ἔπαψαν ὡς τὸ τέλος νὰ τὸν βλέπουν ὡς τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ πιδ προωθημένου ρεύματος τῆς ἐλληνικῆς σκέψης, ὥστε ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τὸν ἀποχαιρετήσει πρὶν ἑκατὸν πενήντα χρόνια, στίς 8 Ἀπριλίου τοῦ 1833, ὄχι μόνον ὡς δάσκαλο τῆς Ἐλευθερίας ἀλλὰ καὶ τοῦ Κοινωνισμοῦ²¹.

21. Βλ. Φραγκίσκου Πυλαρινοῦ, «Λόγος Ἐπιτάφιος... εἰς τὴν θανὴν τοῦ Δ. Α. Κοραῖ», *Le polyglotte*, τεῦχος 2 (1833) σ. 5. Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀναδημοσιεύει ὁ Φ. Ἡλιού στὴν ἔκδοση Σταμάτη Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. οβ'. Αὐτὴ εἶναι πιθανότατα ἡ πρωιμότερη χρῆση τοῦ ὄρου «κοινωνισμὸς» στὰ ἑλληνικά. Ὁ Σ. Α. Κουμανοῦδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήνα 1900, φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοση μὲ προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980, σ. 554, ἐντοπίζει τὴν πρώτη μνεία τοῦ ὄρου τὸ 1834. Γιὰ τὴν μεταγενέστερη δράση τοῦ Πυλαρινοῦ καὶ τὶς ἀπόπειρές του νὰ εἰσαγάγει τὶς ἰδέες του στὴν ἀμέσως μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα, βλ. Ἀντῶνη Λιάκου, «Ἡ διάθλαση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο 1830-1850», *Ἱστορικά*, τόμ. Α', τεῦχος 1 (Σεπτέμβριος 1983), σ. 135-136.